

UDK: 370.159.9

*Shaxzoda AXMEDOVA,
Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti*

Psixologiya fanlari doktori B.Jo'rayev taqrizi asosida

BO'LAJAK PEDAGOGLARDA KASBIY IDENTIKLIKNI SHAKLLANTIRUVCHI PSIXOLOGIK XUSUSIYATLAR Annotatsiya

Keltirilgan maqolada bo'lajak pedagoglarda kasbiy identiklikni shakllantiruvchi psixologik xususiyatlar tahlili yoritib berilgan. Shuningdek, bo'lajak pedagoglarda kasbiy identiklik shakllanishining o'ziga xos jihatlariga ham e'tibor berilgan. Kasbiy identiklik shakllanishida subyektning psixologik o'ziga xosliklari zamonaviy kasbiy yondashuvlar orqali ham tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy xususiyat, kasbiy identiklik, shakllanish, qiyosiy yondashuv, psixologik xususiyat.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ, ФОРМИРУЮЩИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ БУДУЩИХ ПЕДАГОГИ Аннотация

В цитируемой статье представлен анализ психологических особенностей, формирующих профессиональную личность будущих педагогов. Также было уделено внимание специфическим аспектам формирования профессиональной идентичности будущих педагогов. Психологические особенности субъекта в формировании профессиональной идентичности также анализируются с помощью современных профессиональных подходов.

Ключевые слова: профессиональная характеристика, профессиональная идентичность, формирование, сравнительный подход, психологическая характеристика.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS THAT FORM PROFESSIONAL IDENTITY IN FUTURE EDUCATORS Annotation

The cited article describes the analysis of psychological characteristics that form the professional identity of future pedagogues. Also, attention was paid to the specific aspects of the formation of professional identity in future pedagogues. The psychological characteristics of the subject in the formation of professional identity are also analyzed through modern professional approaches.

Key words: professional characteristic, professional identity, formation, comparative approach, psychological characteristic.

Kirish. Ma'lumki, zamonaviy pedagogik jarayon o'z mazmunida, ijtimoiy –madaniy hayotning ko'plab murakkabliklari va ziddiyatli holatlarini aks ettiruvchi ijtimoiy hodisadir. Qolaversa, ta'lim-tarbiya masalalari har doim, har bir davrda jamiyat va davlatning bosh islohotlaridan biri bo'lib kelgan. Chunki, o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash, barkamol inson bo'lib yetishishida ularga yo'l –yo'riq ko'rsatish hamda ularni jamiyat uchun yetuk inson qilib tarbiyalash kabi masalalar har bir umumta'lim maktablari o'qituvchilari oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.

Bundan tashqari, zamonaviy o'qituvchi va uning samarador faoliyati uchun shart sanalgan kasbiy kompetentlik, o'z o'zini rivojlantirish, o'zini kamol toptirish, ichki tolerantlilik, fidoiylilik, sabr-toqatlilik, o'z ustida ishlash qobiliyati, o'z-o'zini nazorat qila olish qobiliyati, boshqalarning his-tuyg'ularini tushuna olish qobiliyati, o'qituvchiga xos ijtimoiy-psixologik belgilar kabi masalalarni bo'lg'usi umumiy o'rta ta'lim maktablari o'qituvchilari faoliyati bilan bog'lab o'rganish, xalq ta'limi muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligi oshirishga hamda o'qituvchilar faoliyati bilan bog'liq ayrim muammolarning oldini olishga xizmat qilishi ehtimoldan holi emas.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqotchi E.M.Nikitinning aytishicha, bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy identikligini rivojlantirish ishlari avvalo, ulardagi kasbiy kompetensiyalarini qayta takomillashtirish, zamonaviy pedagogik psixologiyaning yangi, ilg'or konsepsiyalari bilan malakalarini oshirish hamda pedagogik faoliyatning ijtimoiy-psixologik shart-sharoitlari chuqur tanishtirish kabilar bilan yerlanadi[1]. Muallif o'z ilmiy maqolasida pedagogik faoliyatda muvaffaqiyatli ishlashning omili sanalgan, o'zini o'zi rivojlantirish qobiliyati masalasiga alohida e'tibor

qaratadi. Ya'ni o'zini o'zi rivojlantirish qobiliyati har bir bo'lg'usi pedagoglar uchun o'ziga xos xususiyat sanalib, keyinchalik, u o'z ustida ishlash qobiliyati bilan to'ldiriladi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, hozirga qadar o'z ustida ishlash faoliyati fenomeni bilan bog'liq sof psixologik tadqiqotlar deyarli amalga oshirilmagan. Aksariyat xorij tadqiqotlarida mazkur muammo o'z-o'zini rivojlantirish, o'zini o'zi kamol toptirish, kasbiy kamolot, kasbiy refleksiya kabi tushunchalari orqali keng tadqiq etilgan.

L.M.Mitinaning ta'kidicha, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy identiklik darajasini o'rganish, kasbiy o'z o'zini rivojlantirish muammosi bilan uzviy bog'liq sanalib, uni tadqiq etish o'qituvchining o'z kasbiga qay darajada muvofiqligini aniqlashga keng imkon beradi[2]. Muallif mazkur ta'rifda, bo'lajak o'qituvchilarning ta'lim-tarbiya jarayoniga har jihatdan tayyogarliligi masalasini nazarda tutmoqda. Pedagogik faoliyatda har jihatdan mukammal mutaxassis bo'lib yetishishi, nafaqat kasbiy jihatdan balki, shaxs sifatida rivojlanish omillariga ham bog'liqdir. Ya'ni shaxs faoliyat sub'ekti sifatida takomillasha boradi.

Ye.V.Rudenskiyning so'zlariga ko'ra, bo'lajak o'qituvchilarning ijodiy faoliyati va o'z ustida ishlash malakalarini tahlil qilish, avvalo, kasbiy faoliyat deformatsiyasi fenomenini o'rganish bilan o'zviy bog'liq sanalib, u orqali pedagogning o'z-o'zini rivojlantirishiga to'siq bo'luvchi kasbiy sunish sindromi, xavotirlik hissi, ijtimoiy vazifalardan qochish istagi hamda namoyon bo'lgan destruktiv xulq-atvor ko'rinishlari aniqlanadi[3]. Tadqiqotchi nazarida, ana shu masalalarni hal etish bo'lajak pedagoglarning mustaqil ishlash faoliti takomillashtiruvchi ijtimoiy –psixologik shart-sharoitlarini o'rganishga keng imkon beradi.

Yuqoridagilardan farqli o'laroq, tadqiqotchi A.K.Markova bo'lajak o'qituvchilardagi kasbiy identiklikning psixologik jihatlarini masalasini o'zini o'zi baholash, "men" tuyg'usining dinamikasi, fikrlash uslubi, shaxsiy maqsadlarni belgilash ko'nikmasi hamda sotsial intellekt tushunchalari bilan tushuntiriga harakat qiladi. Tadqiqotchining fikricha, har bir shaxs uchun pedagogik faoliyat o'z-o'zini anglash faoliyatidir[4]. O'z-o'zini anglash jarayoni o'qituvchi shaxsiga xos individual malakani mazmunini ochib beradi. Demak, individual malaka bu bo'lajak o'qituvchilarning ijodiy faoliyati bilan bog'liq jarayon bo'lib, u kasbiy o'z-o'zini anglash, mutaxassis sifatida o'zini qabul qilish kabi xususiyatlar uchun javob beradiga psixologik jarayon hisoblanadi.

A.Ya.Ansupov kasbiy identiklikni tushuntirishda o'ziga xos ketma-ketlikka ega bo'lgan sxemani taklif qiladi[5]:

- 1.kasbiy identiklikning mohiyati;
- 2.tasniflash;
- 3.tuzilishi;
- 4.funksiyalari;
- 5.genezis;
- 6.evolyusiya;
- 7.dinamika;
- 8.tizim-axborot tavsifi;
- 9.optimalashtirish (boshqaruv);
- 10.shakllangan kasbiy identiklikni ko'rsatkichlari, mezonlari;

- 11.kasbiy identiklikni tashxislash usullari.

Tadqiqotchi A.A.Reanning so'zlariga ko'ra, o'qituvchining mustaqil ijodiy faoliyati uning qadriyatlarini tizimi bilan uzviy bog'liq bo'lib, o'z qadriyatlarini yaxshi anglagan o'qituvchi har qanday ta'lim sharoitiga tez va oson moslasha oladi. Mazkur ta'rifga muvofiq, o'qituvchilarda kasbiy muvaffaqiyatlarni ta'minlovchi o'z ustida ishlash qobiliyati, uning qadriyatlarini o'zviy bog'liq sanalib, u ko'plab ijtimoiy – psixologik xususiyatlar va pedagogik fazilatlar bilan ham xarakterlanadi.

AQShlik tadqiqotchi G.Ulrichning yozishicha, bo'lajak pedagoglarda kasbiy identiklikning mohiyati bir vaqtning o'zida tashqi va ichki sharoitlar bilan belgilanadi. Bo'lajak pedagogning fazilatlarini, uning faoliyati, ishdan qoniqishi, kasbiy faoliyatning xususiyatlari va mutaxassisga qo'yiladigan ob'ektiv talablar - barchasi birgalikda kasbiy identiklikning shakllanishini belgilaydi[6]. Demak, bo'lajak pedagoglarning, ayniqsa rahbar kadrlarda kasbiy identiklik nafaqat ularning uzoq yillik tajribalari, kasbiy qiziqishlari balki ularning shaxsiy fazilatlarini, individual psixologik xususiyatlarini ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Tadqiqotchi E.V.Dmitrienko kasbiy identiklikni hodisa sifatida tizimli xarakteristikalarini e'tirof etadi. Biroq, muallifning ushbu tizim mazmuni haqida boshqa qarashlari mavjud. U kognitiv jihatlariga ko'proq e'tibor beradi va kasbiy identiklikni shaxsda shakllangan g'oyalar tizimi orqali ko'rib chiqadi. U shaxsning o'zi haqidagi g'oyalarini (fazilatlarini, qadriyatlarini) va faoliyati (uni amalga oshirish uchun motivatsiyalar) o'z ichiga oladi. Ushbu tasavvurlar faoliyatning o'zi bilan to'qnashuv natijalariga qarab qo'llaniladi va tuzatiladi, ya'ni, ular shaxsiga yuzaga keladigan kasbiy muammolarni hal qilishda yordam berishi kerak. Bu identiklik mazmunini E.V.Dmitrienko "ijtimoiy va kasbiy" omillar majmui deb tushuntiradi. Ta'kidlash joizki, bo'lajak

pedagoglarda kasbiy faoliyatning samaradorligi uning o'z-o'zini qay darajada baholashi, shaxslararo munosabatlarga kirishish darajasi, shuningdek, ichki va tashqi motivlariga bog'liq bo'ladi. Kasbiy identiklikning o'zi tarixiy-madaniy omillar bilan belgilanishi, ya'ni u ijtimoiy va shaxs xususiyatlarini o'z ichiga olganligi sababli, bizningcha, bunday tushuntirishga hojat yo'q.

Kasbiy identiklik atamasi B.Olsen va R.Byukenan nuqtai nazariga ko'ra, muvqqat jihatlarini ham o'z ichiga oladi. Mualliflarning fikricha, identiklik o'tmish, hozirgi va kelajakdagi barqaror kasbiy bilimlar birlashtirilganda paydo bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy o'z-o'zini rivojlantirish malakalarini shakllantirish, avvalo, ta'lim-tarbiya jarayonini insonparvarlashtirish tamoyili orqali amalga oshiriladi. E.E.Simanyukning ta'kidicha, bo'lajak o'qituvchi faoliyatiga xos mustaqil ishlash ko'nikmalari doimiy ravishda o'zgarib boradigan dinamik jarayon sanalib, u o'z mazmunida kasbiy rivojlanishni ongli boshqarish, o'z-o'zini takomillashtirishning yo'l-yo'riqlari, kasbiy faoliyatning individual uslubi kabi xususiyatlarni ham qamrab oladi[7]. Muallif ushbu ta'rifda, o'qituvchi faoliyatini baholashga qaratilgan ayrim kasbiy psixologik shart-sharoitlarga ishora qilgan.

Tahlil va natijalar. Tadqiqotchilardan B.I.Sarsenbaeva muvaffaqiyatli bo'lajak o'qituvchi faoliyatini tadqiq etar ekan, ularga xos bo'lgan quyidagi kasbiy psixologik xususiyatlarni ajratadi:

- Analitik va konstruktiv fikrlash usuli;
- Hissiy va ixtiyoriy barqarorlik;
- Stressga chidamlilik va ekstremal sharoitlar va harbiy xizmat sharoitlariga tez moslashish;
- Hamdardlik va tolerantlik;
- Psixofiziologik xususiyatlar;
- Akademik qobiliyatga ega bo'lish ya'ni boshqa sohalarga oid bilimlardan umumiy xabardorlik;
- O'quvchilarni sevis va hurmat qilish;
- Yuqori darajadagi pedagogik e'tiqod (mutaxassislarni tayyorlashdagi fidoyilik);
- Mafkuraviy, siyosiy, axloqiy va intellektual fazilatlar uyg'unligi va hokazo.

O.A.Shlyapnikova va Yu.S.Medvedevaning nuqtai nazariga ko'ra, kasbiy identiklik quyidagi ko'rinishlarda tushuntiriladi:

-birinchidan, mehnat sub'ektining kasbiy rivojlanishi ko'rsatkichi va uning kasbiy rivojlanishidagi yetakchi tendentsiyalari sifatida;

-ikkinchidan, emotsional holat sifatida;

-uchinchidan, kasbiy identiklikni ma'lum darajasiga erishishga qaratilgan funksional tizim shaklida amalga oshiriladigan kasbiy tuzilma sifatida. Tadqiqotchi N.L.Ivanova kasbiy identiklikning integral xususiyatini ta'kidlaydi, unga ko'ra, shaxsning kasbiy yo'nalganligi bilan birga kasbiy rivojlanishning muhim ko'rsatkichlari birgalikda o'sib boradi. Aytish joizki, bo'lajak pedagoglarning kasbiy identikligi ularning kasbiy yo'nalganligi va kasbiy faoliyatdagi samaradorligi birgalikda kasbiy identiklikni shakllantirib boradi.

2-jadval

Shaxsning ko'p omilli va subyektiv lokus nazorat so'rovnomalari natijalarining korrelyatsion bog'liqligi (K.Pirsonning r-korrelyatsiya koeffitsienti bo'yicha)

Shkalalar	Eksternal lokus nazorat	Internal lokus nazorat	Samimiylik
muloqotga moyillik	0,469*	0,597**	0,209
hissiy barqaror	0,477*	0,439*	0,487*
hukmronlikka intilish	0,136	0,476*	0,596**
ijtimoiy yetuklik	0,593**	0,468*	0,248
dadillik	0,459*	0,648**	0,137
ishonuvchanlik	0,585**	0,489*	0,474*

o'ziga ishonch	0,588**	0,678**	0,485*
mustaqillik	0,547**	0,214	0,669**
o'zini nazorat qilish	0,234	0,568**	0,449*
zo'riqish	0,483*	0,257	0,565**

Izoh: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

Bo'lajak pedagoglarda kasbiy identiklik shakllanishining psixologik xususiyatlari bo'yicha olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, kasbiy faoliyatga endilikda qadam qo'ymoqchi bo'lgan bo'lajak pedagoglarda shaxsning ko'p omilli va sub'ektiv lokus nazorat so'rovnomalari quyidagi birliklarni muloqotga moyillik shkalasi bilan, eksternal lokus nazorat va internal lokus nazorat shkalalari, hissiy barqarorlik shkalasi bilan, eksternal lokus nazorat, internal lokus nazorat va samimiylik shkalalari, hukmronlikka intilish shkalasi bilan, internal lokus nazorat va samimiylik shkalalari, ijtimoiy yetuklik shkalasi bilan eksternal lokus nazorat va internal lokus nazorat shkalalari, dadillik shkalasi bilan eksternal lokus nazorat va internal lokus nazorat shkalalari, ishonuvchanlik shkalasi bilan eksternal lokus nazorat, internal lokus nazorat

va samimiylik shkalalari, o'ziga ishonch shkalasi bilan eksternal lokus nazorat, internal lokus nazorat va samimiylik shkalalari, mustaqillik shkalasi bilan eksternal lokus nazorat va samimiylik shkalalari, o'zini nazorat qilish shkalasi bilan internal lokus nazorat va samimiylik shkalalari, zo'riqish shkalasi bilan eksternal lokus nazorat va samimiylik shkalalari aloqaga kirishgan.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, kasbiy identiklikning asosiy vazifalari shaxsni professional hamjamiyatga qo'shilish, mutaxassis sifatida tan olinishi va hurmatini qozonish maqomga ega bo'lish, jamiyat me'yorlariga rioya etilishini nazorat qilish, kasbiy rivojlanish va martabani faol boshqarish orqali affiliativ ehtiyojlarni qondirishdir.

ADABIYOTLAR

1. Никитин Э.М., Ситник А.П. Повышение квалификации учителей в 2030-е годы XX века // Методист. 2003, – №6. – С. 2 – 8.
2. Митина Л. М. Психология профессионального развития учителя М.: МПСИ, "Флинта", 1998. – С.79.
3. Е.В. Руденский Е.В. Социально-психологические деформации личности учителя // Мир психологии 1999, № 2. С. 169 - 174.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма. М.: Международный гуманитарный фонд Знание, 1996. – С.49.
5. Анцупов, А.Я. Понятийная схема описания психологического явления. / А. Я. Анцупов // Психология обучения. – 2017. – № 7. – С. 86-93.
6. Ulrich G. The professional identity of the human rights field officer. – Routledge, 2016. – С. 103.
7. Сыманюк Э.Э. Профессионально обусловленные деструкции педагогов // Мир психологии 2004, № 3. С. 202-207.